

РОСІЙСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гринь Ю.В.

аспірант,

*Запорізький національний університет;
викладач Центру підготовки іноземних громадян,*

Запорізький державний медичний університет

Науковий керівник: Павленко І.Я.

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри,

Запорізький національний університет

ДУМА «ПЛАЧ НЕВОЛЬНИКІВ» У ХУДОЖНІЙ СИСТЕМІ ТВОРІВ Д. МОРДОВЦЕВА (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «САГАЙДАЧНЫЙ» ТА ПОВІСТІ «КРЫМСКАЯ НЕВОЛЯ»)

Творчість популярного історика та письменника-белетриста II пол. XIX століття Данила Мордовцева (Мордовця) ще й досі лишається малодослідженою. Критики-сучасники Мордовцева не приділяли їй великої уваги, обмежуючись лише згадками у переліку письменників к. XIX – поч. XX ст. та короткими відгуками. До помітних критичних праць того часу належать статті Б. Б. Глинського [1] та І. Я. Франка [7]. У радянський період Мордовцев був практично забутий. У сучасному російському та українському літературознавстві спостерігається сплеск інтересу до творчості автора. Актуальними залишаються питання специфіки історизму та фольклоризму романів і повістей Мордовцева. До них звертаються О. В. Устинов, О. Ю. Сорочан, В. Ю. Пустовіт, О. М. Кирильчук, Н. В. Зайдлер тощо. Втім, не досліджується роль

окремих фольклорних творів та жанрів в художній системі повістей та романів автора, роль і функції їх як інтертексту. Зокрема, мало уваги приділяється дослідженню українських дум, як і фольклору взагалі, в художній системі російськомовних історичних творів Мордовцева.

Сучасний дослідник П. Кралюк, характеризуючи роман «Сагайдачний», називає його «міксом різнорідного історичного й фольклорного матеріалу» та «постмодернізмом» ХІХ ст.» [3, с. 290]. Це визначення є досить влучним, і не лише для вказаного роману, оскільки Мордовцев намагався поєднувати офіційне та народне бачення описуваних подій та особистостей, у текст творів нерідко включаючи цитати з праць М. Смотрицького, М. Куліша, М. Костомарова, С. Соловйова тощо, а також фрагменти фольклорних текстів, які стилістично відрізняються від власне авторського тексту.

При зображенні та оцінці історичних подій, характеристиці персонажів, передачі їхніх переживань та почуттів Мордовцев звертається до ліричних та історичних пісень, легенд, балад, дум та інших. Зокрема, думовий інтертекст є характерним для творів про Україну (романи «Царь и гетьман», «Сагайдачний», «Царь Пётр и правительница Софья», повісті «Крымская неволя», «Палій» тощо).

Дума «Плач невольників» (назва подається за збірником «Українські народні думи» [6] – прим.) належить до невольницького циклу. Ф. Колесса пов'язує походження дум цього циклу з голосіннями [2]. Назва – «Плач невольників» указує на емоційну насиченість, настрої та поетику думи, близьку до поетики голосінь або плачів. Варто зазначити, що Мордовцев, посилаючись на цей фольклорний твір, в більшості випадків називає його «плачем»,

тобто для автора є важливим саме настрої цього твору, емоційний посыл, який він несе.

Указана дума є інтертекстом двох історичних творів Данила Мордовцева – роману «Сагайдачний» (1882) та повісті «Крымская неволя» (1885). Показово, що обидва твори у 1987 році були видані однією книжкою. У передмові до цієї книжки В. Беляєв зазначає, що названі твори стоять в одному ряду «по своей проблематике, идейно-художественной ценности, демократической направленности» [4, с. 27]. Дійсно, і в романі, і в повісті зображені події XVII століття, коли в результаті турецько-татарських набігів на Україну велика кількість українців, а також росіян, поляків тощо потрапляли у полон до Криму.

Інтертекстуальні посилання до думи «Плач невольників» в обох аналізованих творах допомагають автору передати загальну атмосферу невольницького ринку у Кафі, а також страждання полонених та їхню тугу за батьківщиною. Важливим є характер та частотність посилань.

Французька дослідниця проблем інтертексту та інтертекстуальності Н. П'єге-Гро виділяє експліцитні (цитата, референція) та імпліцитні (алюзія, плагіат) зв'язки [5]. У аналізованих творах інтертекстуальність представлена такими формами як цитата, референція та алюзія.

У романі «Сагайдачний» аналізована дума згадується в епізоді, коли у Кафу приїжджають козаки на чолі з Сагайдачним з метою звільнення полонених. Письменник вдається до референції, тобто тільки називає твір, який виконує сліпий кобзар, не наводячи тексту, який добре знайомий героям роману (*«...знакомый им с детства невольницкий плач, под звуки и горькие слова которого они плакали*

когда-то, еще маленькими хлопчиками, у себя на родине» [4, с. 131]). Таким чином, автор акцентує увагу на розповсюдженості цього твору серед українців та співчутті до невольників. Окрім того, автор виразно відтворює атмосферу невольницького ринку: дума-плач, що лунає на площі, співзвучний з плачем невольниць та протиставляється галасу, сміху та музиці поневолювачів. Головна функція думи у цьому романі – передача настроїв невольників, емоційне підсилення опису їхніх страждань, зневіреності та надії на волю, акцент на типовості долі. Але варто зазначити, що у центрі уваги автора все ж подвиг головного героя роману – Сагайдачного, завдяки якому невольники повертаються на батьківщину.

Повість «Крымская неволя» невольників на прикладі молодих людей – Пилипа та Катрі, які познайомилися у полоні та побралися після втечі, але виявилось, що вони – рідні брат та сестра, розлучені ще в дитинстві (сюжет є ремінісценцією відповідного балади про шлюб брата з сестрою, які були розлучені в дитинстві) розповідає про зламани долі. Уже назва повісті є алюзією на фольклорні твори, у яких представлено народне осмислення турецько-татарського полону, зокрема на думи невольницького циклу. Дума «Плач невольників» проходить лейтмотивом у творі.

Умовно текст думи можна поділити на 3 змістовні частини: 1) опис страждань невольників; 2) опис покарання невольників турками; 3) звертання до Бога з проханням звільнити їх; плач-молитва невольників.

Описуючи невольницький ринок Кафи [4, с. 244-245], куди потрапляють перші невольники-герої повісті, Мордовцев наводить цитати першої та другої частин думи, яку виконує сліпий кобзар,

відтворюючи атмосферу та загальний настрій на ринковій площі та типову долю невольників.

Один з персонажів, який ніби переходить з одного твору в інший, – кобзар: немолодий чоловік, який більшу частині життя (30 або 40 років) провів у неволі, а ставши непридатним до роботи, змушений заробляти виконанням дум. У співі відтворюється його власна доля, що підсилює емоційність та достовірність виконуваного твору. В цьому образі Мордовцев показує один з варіантів того, як може скластися доля невольників у полоні.

Туга одного з героїв-бранців передається цитатою з думи, що зазначає й сам автор: *«А там, в этой полуночной сторонке, – милая родина, земля святорусская, города христианские, там – как говорит в думе невольницкий плач: Там тихі води, Там ясні зорі, Та край веселий, Та мир хрещений, Святоруський берег, Города христианські...»* [4, с. 258].

Характерно, що в цьому уривку робиться наголос на християнстві, яке протиставляється місцю заточення з його чужорідною культурою та релігією. На думку М. Рильського, «мир хрещений», «города християнські» – тут категорії не стільки релігійні, скільки національні» [6, с. 29].

Цитування думи звучить і як пророцтво про подальші страждання невольників у полоні: після розгрому турецьких військ під Віднем (1683 р.) герої повісті висловлюють сподівання, що «гнездо проклятое» (тобто Крим) буде зруйновано, але автор зазначає, що *«не скоро оно было разорено: ещё сто лет после этого стояло, и в этом гнезде еще сто лет «не соколи ясні квилили-проквляли», а «бідні невольники плакали-ридали»* [4, с. 268].

Загалом, всі цитати думи, представлені в повісті, запозичні з запису Костомарова [6, с. 125]. Відповідно, можна припустити, що Мордовцев знав цю думу саме в цьому варіанті, адже загальновідомим є факт їхнього знайомства та дружби.

Таким чином, в романі «Сагайдачний» та повісті «Крымская неволя» при зображенні схожих подій Мордовцев звертається до одного й того ж самого фольклорного твору. Різна авторська установка зумовлює характер та форми інтертексту, його роль та місце у аналізованих творах.

Список використаних джерел:

1. Глинский Б.Б. Литературная деятельность Д.Л. Мордовцева: (По поводу его пятидесятилетия) // Исторический Вестник. – СПб., 1905. – Т. 98, кн. 2. – С. 583-590.
2. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь). – Л., 1921. – С. 81.
3. Кралюк П.М. Козацька міфологія України: творці та епігони. – Харків: Фоліо, 2016. – 394 с.
4. Мордовец Д.Л. Сагайдачний. Роман. Крымская неволя. Повесть. – К.: Дніпро, 1987. – 286 с.
5. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности: Пер. с фр. / Общ.ред. и вступ. ст. Г.К. Косиков. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.
6. Українські народні думи. У 5 т. – Т. 1: Думи раннього козацького періоду / Упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок, С.Й. Грица; За заг. ред.: М.К. Дмитренка, С.Й. Грици. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 856 с.
7. Франко І.Я. Д.Л. Мордовець. Оповідання // Франко І.Я. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 т. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 183–190.